

The Importance and Necessity of Re-correcting the Treatise Latifeye Geybi by Mullah Mohammad Darabi

Fariba Kazemi

Saeed

Ayyob Kooshan*

Ali Dehghan

Ph.D. Student in Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. E-mail: faribakazemisaeed@yahoo.com

Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. E-mail: kooshan@iaut.ac.ir

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. E-mail: a_dehghan@iaut.ac.ir

Print ISSN:

2251-7138

Online ISSN:

2476-6186

Article Type:

Research Article

Article history:

Received June 09, 2022

Received in revised form August 01, 2022

Accepted November 06, 2022

Published Online January 06, 2025

Keywords:

Latifeye Geybi,

Mohammad

Darabi,

Mystical

Explanation,

Hafez Poems,

Manuscript.

ABSTRACT

The originality of the text is the foundation of any critique or evaluation. Achieving a valid and critical correction requires a thorough examination of manuscripts and the application of scientific methods for text correction. In this study, we introduce two ancient and authentic versions of the book *Latifeye Geybi*, written by Mullah Mohammad Darabi, and critically examine numerous errors and ambiguities in the text. Although this book was corrected in 1385, the base of the work remains the same offset printing from 1319 AD, which was reprinted in 1357 (with calligraphy). Given the numerous issues with the text—ranging from phrases and word choices to general inconsistencies—this study focuses on two versions from 1234 AH and 1244 AH. By comparing these versions, we identify over 50 errors and provide their correct forms. Our findings indicate that lexical errors are more prevalent than other types, often due to the scribe's inaccuracies or misreadings. Additionally, many of the author's statements are unclear or ambiguous because of incorrect spelling or misinterpretation by the scribe. Among the manuscripts, the first version, written in 1234 AH, proves to be the most accurate. This version shows careful attention, particularly in its handling of Arabic expressions and the Arabicization of Persian words.

Cite this Article: Kooshan, A., Kazemi Saeed, F., & Dehghan, A. (2025). The Importance and Necessity of Re-correcting the Treatise Latifeye Geybi by Mullah Mohammad Darabi. *Literary Text Research*, 28 (102), 283-310. <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.68417.3577>

© 2016 by Allameh Tabataba'i University Press

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir/>

DOI: <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.68417.3577>

ATU
PRESS

Introduction

In this study, two ancient manuscripts from the National Library of Tabriz have been used. Manuscript (Collection) No. 1690, Haj Hossein Nakhjavani: This manuscript is a collection of approximately 20 treatises and both short and long poems in Persian and Arabic, covering a variety of topics. The collection begins with *Latifeye Geybi* and ends with verses from the *Masnawi* "Ala Ahooye Vahshi Kojayi." *Latifeye Geybi* spans sheets *a1* to *a36* and is part of a total of 112 sheets in the collection. The manuscript lacks a formal arrangement, and the date of writing is noted in the margin of sheet *b96*, at the end of one of Sheikh Baha'i's poems. Each sheet contains 17 lines, with the text beginning to sag from sheet 9 onwards. Copy No. 1522, Haj Hossein Nakhjavani: This copy is a standalone version that contains only the *Latifeye Geybi* treatise. The author of this version is unknown, and it is written in Nastaliq script, dated the 7th of Safar, 1244 AH. The manuscript consists of 82 sheets, though the second sheet is missing. Each sheet contains 11 lines. The manuscript lacks any specific arrangement, and at the end of the text, the scribe, named "Seyyed Mehdi," recounts a story about divination at Hafez's court and receiving a response from Khajeh. Additionally, the author mentions his friendship with Saeb Tabrizi, referencing the content's relevance to this connection. Although this version is less accurate in terms of word choice and precision compared to the first manuscript, it does contain a few instances where it offers the correct form, particularly in Arabic expressions. The calligraphic style of this version is similar to that of the first manuscript.

Literature Review

There has been little significant research on *Latifeye Geybi*, whether in books, articles, or theses. In the bibliography of Hafez and the *Encyclopedia of Hafez Research*, there are some brief notes on the treatise, but they are primarily introductory and bibliographic in nature. The most recent edition of *Latifeye Geybi* was edited by Nosratullah Forohar. However, Forohar used a less important version as the base text and did not incorporate some of the more obscure versions, which he only mentioned briefly.

Methodology

The research method in this study is analytical and descriptive. A critical correction approach was employed in the process of revising this text. Therefore, the version considered as the original is the one that is older and more reliable than the others.

Discussion and Conclusions

The commentaries written on certain works over the past centuries hold special importance, as they allow us to study the historical mentality of a people in relation to specific literary works. *Latifeye Geybi* is one of the first mystical explanations of Hafez,

written by Mullah Mohammad Darabi, and it reflects the ideological context of the Safavid era. Although this book was corrected in 2006, the base for this correction was the offset printing from 1357 solar (1938 AD), which contains numerous issues with words and phrases.

Apart from the weaknesses in the author's explanations of the verses and his ideological perspective, the numerous errors in writing, editing, and ambiguities in the text cause confusion and frustration for readers. Two old and relatively well-preserved versions of this book are housed in the National Library of Tabriz, and many of the phrases in the book can be critically corrected based on these versions.

The results of this critical comparison reveal significant problems in the Arabic phrases, words, and expressions in the book, many of which stem from the scribe's misreading, reliance on memory when quoting poetry, and the scribe's insufficient familiarity with the Arabic language. It seems that the correction published by Foroohar contains numerous errors. Not only does this edition fail to resolve existing issues, but it also introduces new problems into the text. Given the issues identified, *Latifeye Geybi* deserves a more thorough revision. Several versions can be utilized in this process, which are also listed in the manuscript references.

اهمیت و ضرورت تصحیح مجدد رساله «لطیفه غیبی» نوشته ملامحمد دارابی

دانشجوی دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. رایانامه: faribakazemisaeed@yahoo.com

فریبا کاظمی سعید

نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. رایانامه: kooshan@iaut.ac.ir

ایوب کوشان *

دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. رایانامه: a_dehghan@iaut.ac.ir

علی دهقان

چکیده

اصالت متن مبنای هر نوع نقد و ارزشیابی است و دستیابی به یک تصحیح معتبر و انتقادی نیازمند جست‌وجو در نسخ خطی و مقابله آن‌ها به یکی از روش‌های علمی در تصحیح متون است. در پژوهش حاضر با معرفی دو نسخه کهن و معتبر کتاب لطیفه غیبی نوشته ملامحمد دارابی، بسیاری از عبارات و کلمات غلط و یا مبهم به شیوه انتقادی بررسی شده است. این کتاب هر چند در سال ۱۳۸۵ تصحیح شده است، اما مبنای کار بر همان چاپ افست سال ۱۳۱۹ شمسی - که در سال ۱۳۵۷ (با خوشنویسی) تجدید چاپ شده است - قرار گرفته است. با توجه به اشکالات عدیده متن در سطوح مختلف (عبارات و کلمات و...) در پژوهش حاضر با توجه به دو نسخه‌ای که در سال ۱۲۳۴ قمری و ۱۲۴۴ قمری کتابت شده است، بیش از ۵۰ مورد از اغلاط کتاب مورد ارزیابی قرار گرفته و صورت صحیح آن پیشنهاد داده شده است. نتایج نشان می‌دهد که بسیاری از لغات و عبارات که مربوط به استدلال‌ات نویسنده است به دلیل کتابت نادرست آن و یا غلط‌خوانی کاتب معشوش و مبهم است. از میان نسخ، نسخ مقدم که در تاریخ ۱۲۳۴ قمری نگاشته شده است، صحیح‌تر از دیگر نسخ است. این نسخه به ویژه در عبارات عربی و اعراب‌گذاری کلمات (فارسی و عربی)، دقت کافی به عمل آورده است.

شاپا چاپی:

۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی:

۲۴۷۶-۶۱۸۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۳/۱۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۰۵/۱۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۰۸/۱۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۰/۱۵

کلیدواژه‌ها:

لطیفه غیبی،

محمد دارابی،

شرح عرفانی،

غزلیات حافظ،

نسخه خطی.

استناد به این مقاله: کاظمی سعید، فریبا، کوشان، ایوب و دهقان، علی. (۱۴۰۳). اهمیت و ضرورت تصحیح مجدد رساله «لطیفه غیبی» نوشته

ملامحمد دارابی. متن پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۲)، ۲۸۳-۳۱۰. <https://doi.org/10.22054/ltr.2022.68417.3577>

© ۲۰۱۶ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

آدرس سایت: <https://ltr.atu.ac.ir/>

۱. مقدمه و بیان مسئله

در پژوهش‌های ادبی نخستین چیزی که باید در نظر گرفته شود توجه به «اصالت متن»^۱ است. ارزش کار هر منتقدی که با متون ادبی سروکار دارد، وابسته به وجود متنی صحیح و معتبر است «زیرا منتقد باید اطمینان حاصل کند که به بررسی همان اثری می‌پردازد که اصالتاً از زیر دست صاحب اثر بیرون آمده است» (امامی، ۱۳۳۷: ۱۰۳). در میان نسخ خطی، نسخه‌هایی که به شرح و تفسیر متون ادبی اختصاص دارند از چندین نظر اهمیت بیشتری دارند؛ نخست اینکه جایگاه شاعر یا نویسنده را در میان دیگر ادبایی که به عنوان شارح آثار شناخته شده‌اند، نشان می‌دهد. دوم اینکه طرز فکر و تلقی شارحان را به اثر شرح شده نمایان می‌سازد. سوم اینکه در میان این شروح می‌توان به نوعی نقد ادبی، ولو به صورت ابتدایی آن، دست یافت. چهارم اینکه ممکن است صورت صحیحی از یک متن در همین شروح آمده باشد. علاوه بر این موارد، شارحان در اغلب موارد گزارشی از وضعیت ادبی عصر خود ارائه می‌دهند که در پژوهش‌های تاریخ ادبیات بسیار سودمند است.

در کتاب‌نامه حافظ‌پژوهان و حافظ‌پژوهی مشخصات ۲۰۳ شرح خطی و چاپی بر تمام یا گزیده‌ای از دیوان حافظ آمده است (ن. ک: رادفر، ۱۳۶۸: ۲۷۱-۲۹۷) که از جنبه‌های مختلف و بر پایه گرایش‌های مذهبی و کلامی گوناگونی شرح شده است. با وجود اینکه اغلب این شروح را «ترهات و پندارهای هیروتی و بیمارگونه» (حمیدیان، ۱۳۸۸، جلد ۱: ۵۵۸) دانسته‌اند، اما هر کدام اهمیت و ارزش ویژه‌ای دارند. تنوع شروح سبب می‌شود که تقسیم‌بندی‌هایی برای آن‌ها در نظر بگیرند. بنابراین، «شرح‌ها را می‌توان از حیث کیفیت و چگونگی گره‌گشایی از ابهامات محتوایی آن به انواع شرح‌های همراه تصحیح نسخه، شرح لغوی، شرح معانی ابیات و جملات و تبدیل آن‌ها به نثر ساده، شرح موضوعی، شرح بینامتنی، شرح تفسیری- مفهومی، شرح تأویلی و بازنویسی متن تقسیم کرد» (رضی و رفاهی‌بخش، ۱۳۸۹: ۹۲).

در پژوهش حاضر به یکی از شروح عرفانی غزلیات حافظ که به «الطیفه غیبی» مشهور است، نظری خواهیم داشت و با توجه به سه نسخه معتبر و کهنی که معرفی خواهد شد به بسیاری از عبارات، کلمات و اشعاری که نیاز ضروری به تصحیح دارند، پرداخته خواهد شد. این شرح به صورت افسست در سال ۱۳۵۷ چاپ شده است و به دلیل غلط‌های فراوانی که دارد، مخاطب را

1. authenticity

سردرگم می‌کند و بسیاری از عبارات نامفهوم می‌نماید؛ از همین رو، در تصحیح متن چاپ مذکور را مدنظر قرار داده‌ایم.

۲. پیشینه پژوهش

رساله لطیفه غیبی برای آخرین بار تحت عنوان «لطیفه غیبی همراه با دارابی: لطیفه‌های عرفانی برخی از اشعار حافظ شیرازی» به تصحیح نصرت‌الله فروهر در سال ۱۳۸۵ به انجام رسیده است. محقق بنا به مقدمه‌ای که بر روش کار خود نوشته است، «چاپ سنگی سال ۱۳۵۷» را که به آن اشاره خواهیم کرد به عنوان اساس قرار داده و از چند نسخه که به صورت بسیار اجمالی به آن‌ها اشاره کرده، استفاده‌ای نکرده است. عبارت مصحح به این صورت است: «نسخه‌ای که این اثر از آن فراهم آمده است، اثری است که به سال یکهزار و سیصد و پنجاه و هفت شمسی با مقدمه نخستین ناشر آن، علی‌اکبر نوری‌زاده، در حدود سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۵ و سپس با مقدمه آقای دکتر نورانی وصال و پس از آن مقدمه احمد عبدالحی مرتضوی تبریزی انتشار یافته است. لازم است یادآوری نماید که خاتمه کتاب که در آن تفالاتی به دیوان حافظ بوده است، نسخه‌هایی که مورد استفاده بوده نداشته اما آن بخش نیز در بخش خاتمه فراهم آمد. نسخه‌های خطی این اثر را می‌توان در کتابخانه‌های زیر یافت:

۱. دانشگاه ۳۲۶۰/۱ بدون تاریخ، از سده ۱۱ و یادداشت‌هایی از سال ۱۲۰۱. فهرست دانشگاه

۲۲۲۱/۱۱

۲. مجلس ۳۴۵۲/۱ فهرست نسخه شده از سده ۱۲ [نسخه‌ها ۱۹۱/۵]

۳. دانشگاه ۴۲۹۰/۲ رجب ۱۲۲۵ نگارنده محمد بن محمود. فهرست دانشگاه ۳۲۵۹/۱۳

۴. دانشگاه تهران، ادبیات ۳۵۸/۴ جوادی تاریخ ۱۲۴۳ [فهرست ادبیات ۵۸/۳].

نسخه‌های بالا نسخه‌های نزدیک به زمان مؤلف است و بقیه نسخه‌ها به دلیل متأخر بودن چندان مهم نیستند مگر زمانی که دسترسی به چهار مورد یادشده ممکن نبوده باشد» (دارابی، ۱۳۸۵: مقدمه مصحح ۳).

مصحح هیچ توضیحی درباره این نسخ ارائه نداده است و نگارندگان جز نسخه مجلس و نسخه دانشگاه تهران که شرح آن‌ها خواهد آمد، نسخ دیگری که مقدم و یا قابل اعتنا باشد، نیافتند. علاوه بر این، معلوم نیست که چرا مصحح با وجود تأکیدی که بر اصالت نسخ مقدم

وجود دارد به همان چاپ ۱۳۵۷ قناعت کرده است. در هر صورت این کتاب جزء پژوهشی با عنوان «تصحیح» قرار نمی گیرد.

درباره لطیفه غیبی مطلب مهمی اعم از کتاب، مقاله، پایان نامه نوشته نشده است. در کتاب-شناسی حافظ و در دانشنامه حافظ و حافظ پژوهی چند یادداشت کوتاه درباره این شرح آمده است و صرفاً جنبه معرفی و کتاب شناختی دارد. یادداشت چنین است: «لطیفه غیبیه یا غیبی: کتابی است به زبان فارسی از محمد بن محمد دارابی، شاعر و تذکره نویس قرن ۱۱ و ۱۲ قمری که نویسنده آن را ترجمه لسان الغیب و مسمی به لطیفه غیبی می داند. این کتاب پاسخی است به مغرضانی که با خرده گیری از بعضی ابیات حافظ سعی در بی ارزش کردن شاعر دارند. لطیفه غیبیه شامل یک مقدمه و سه باب و خاتمه است» (خرمشاهی، ۱۳۹۷، جلد ۴: ۲۱۴۹).

رساله لطیفه غیبی دو بار به چاپ سنگی رسیده که به گزارش مهرداد نیکنام (۱۳۸۱: ۱۵۱) موارد ذیل است:

لطائف غیبیه: تهران: انتشارات دارالخلافة، ۱۳۰۴ ق = ۱۲۶۶ ش، ۱۲۷ ص، خشتی، سنگی.

لطیفه غیبی: تهران، بی نا، ۱۳۰۶ ق = ۱۲۶۸ ش، ۱۲۸ ص، سنگی.

دوبار نیز از روی چاپ های سنگی مورد اشاره به خط خوشنویسی مجهول توسط کتابخانه احمدی شیراز (نخستین بار ۱۳۱۹ ش [برخلاف گفته نصرات الله فروهر] و بار دوم ۱۳۵۷ ش) به طریق «افست» منتشر شده که فاقد هرگونه توضیح، بررسی، تصحیح و حتی مشخصات نسخه-شناسی است و صرفاً انتشار متن رساله به صورت خوشنویسی و عکسی به شمار می آید.

۳. روش پژوهش

روش تحقیق در پژوهش حاضر به صورت اسنادی است. در تصحیح این کتاب نیز از روش تصحیح انتقادی استفاده شده است. از همین رو با اساس قرار دادن نسخه ای که مقدم تر و کامل تر از دیگر نسخ است به مواردی که نیاز به تصحیح دارند، اشاره شده است. بنابراین، هدف ما از تصحیح چنانکه گفته اند «به دست دادن متنی هر چه نزدیک تر به متن اصلی است که از زیر قلم نویسنده ای خارج شده یا از بیان شاعر یا گوینده ای تراوش یافته و امروزه مورد پژوهش ماست» (جهانبخش، ۱۳۹۰: ۱۳).

۴. بحث و بررسی

۴-۱. احوال و آثار نویسنده

ملاشاه محمد دارابی اصطهباناتی که در تاریخ ادبیات با عنوان «ملاشاه محمد بن محمد عارف دارابی شیرازی» (صفا، ۱۳۶۴، جلد ۵، بخش ۳: ۴۹۰) نیز از او یاد شده است، حدود سال ۱۰۰۰ هجری قمری در اصطهبانات به دنیا آمد (صدوقی سها، ۱۳۵۹: ۱۱۸-۱۱۹) و مقامات علمیه خود را در آنجا فراگرفت. لقب «اصطهبانات» توسط شاگردش محمد مؤمن صاحب کتاب طیف الخیال برای او انتخاب شده است و این لقب در فارس نامه ناصری نیز بیان شده است (ن. ک: دارابی، ۱۳۸۵: «مقدمه مؤلف» ۱۵). او در اوایل سلطنت شاه صفی صفوی وارد اصفهان شد و بنابر قول شیخ آقابرگ در همین سال نگارش لطیفه غیبی را آغاز کرد و در سال ۱۰۴۳ ق. به پایان رسانید. در سال ۱۰۵۲ ق. به احمدآباد هندوستان رفت که در برخی اقوال ۱۰۶۲ ق. نیز ذکر شده است^۱ (ن. ک: نقوی، ۱۳۴۷: ۲۰۳). دارابی در سال ۱۰۶۷ قمری به شیراز بازگشت و در همین سال آغاز به نگارش تذکره لطایف الخیال نمود که در سال ۱۰۷۸ قمری به پایان رسیده است. پس از چندین سفر به مکه و مشهد و اصفهان در نهایت ریاض العارفین را در سال ۱۰۸۳ قمری در هندوستان به پایان برد. در سال ۱۰۸۳ قمری در اصفهان اقامت داشته است که نصرآبادی به این موضوع اشاره کرده است. بنابر برخی اقوال، نگارش لطیفه غیبی در سال ۱۰۸۷ قمری صورت گرفته است که مصحح لطایف الخیال با استناد به یکی از چاپ‌های سنگی، مدت نگارش آن را تنها «شش روز» دانسته است^۲ (دارابی، ۱۳۸۵: ۳۱). محمد دارابی از این زمان در اصفهان ساکن می‌شود و تدریس برخی از دروس از جمله استبصار شیخ طوسی و من لایحضر الفقیه شیخ صدوق را بر عهده می‌گیرد. در سال ۱۱۱۴ ق. ریاض العارفین را که

۱. در هر دو نسخه مورد نظر پژوهش حاضر به تاریخ ۱۰۶۲ قمری اشاره شده است و در نسخه‌های بعد از آن به سال ۱۰۵۲ اشاره شده است.

۲. این تاریخ در نسخه‌هایی که در پژوهش حاضر معرفی شده اند، ذکر نشده است و بررسی ما نشان می‌دهد که برافزوده کاتبان در سده بعدی است. چنانکه در نسخه خطی دانشگاه تهران که به تاریخ ۱۳۰۷ تحریر یافته است، به شماره ۳۱۴۱ و در برگه شماره ۶۴۸ چنین آمده است که: «در سنه سبع ثمانین الف در دارالعلم شیراز در عرض دو هفته سمت تحریر یافت». این عبارت در نسخه دیگر کتابخانه مجلس به شماره ۲۹۱ که در سال ۱۲۵۸ قمری تحریر یافته است، وجود ندارد. بنابراین، قول مصحح لطایف الخیال درباره لطیفه غیبی صحیح نیست.

شرحی از صحیفه سجادیه است به سلطان حسین صفوی (حک. ۱۱۰۵-۱۱۳۵ق.). تقدیم می کند. سرانجام او حدود ۱۳۰ (۱۱۳۰ قمری) (ن. ک: صدوقی سها، ۱۳۵۹: ۱۱۸-۱۱۹) یا ۱۴۷ سالگی (۱۱۴۷ قمری) در اصطهبانات از دنیا می رود.

آثاری که به شاه محمد دارابی منتسب است عبارت اند از: اثبات عالم امثال، اجازة الحدیث، اخلاق شاه محمدی، اعتقادیه، تحفة المومنین، حل العقاید، دیوان اشعار، ده عقد، روضة الصالحین و حدیقة المومنین، روضة العارفين یا همان ریاض العارفين، ریاض المومنین، شرح اسماء الحسنی، فرح السالکین، کشف الکافی فی شرح اصول الکافی، لطایف الخیال، لطایف غیبیه یا لطیفه غیبی، معراج الکمال، مقامات السالکین (دارابی، ۱۳۸۵: «مقدمه» ۲۵-۳۲).

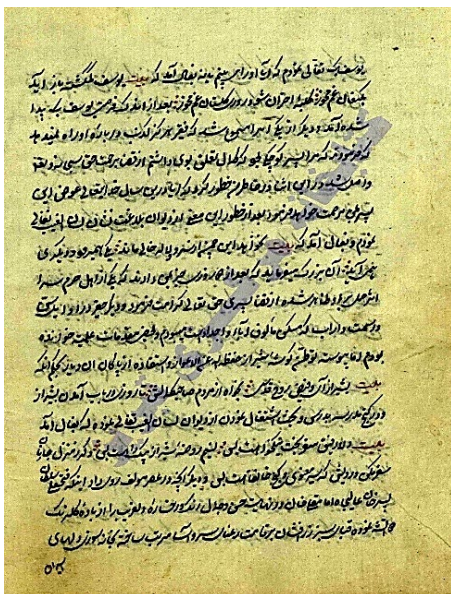
۲-۴. معرفی نسخ

۲-۴-۱. نسخه خطی (مجموعه) شماره ۱۶۹۰ حاج حسین نخجوانی

نسخه خطی (مجموعه) شماره ۱۶۹۰ حاج حسین نخجوانی مجموعه ای است شامل حدود ۲۰ رساله و منظومه کوتاه و بلند به زبان های فارسی و عربی که در موضوعات مختلفی فراهم شده است. مجموعه با «لطیفه غیبی» آغاز می شود و با ابیاتی از مثنوی «الای آهوی وحشی کجایی» حافظ پایان می یابد. لطیفه غیبی در اوراق «۱a تا ۳۶a» کتابت شده است و در مجموعه ۱۱۲ ورق است. این مجموعه هیچ آرایشی ندارد و تاریخ کتابت در هامش ورق ۹۶b در پایان یکی از منظومه های شیخ بهایی آمده است. هر ورق این مجموعه ۱۷ سطر است و از اوراق ۹ به بعد یک ورق افتادگی دارد. برگ نخست و برگ آخر مربوط به لطیفه غیبی در تصویر (۱) نشان داده شده است.

تصویر ۱.

برگ نخست و برگ آخر مربوط به لطیفه غیبی

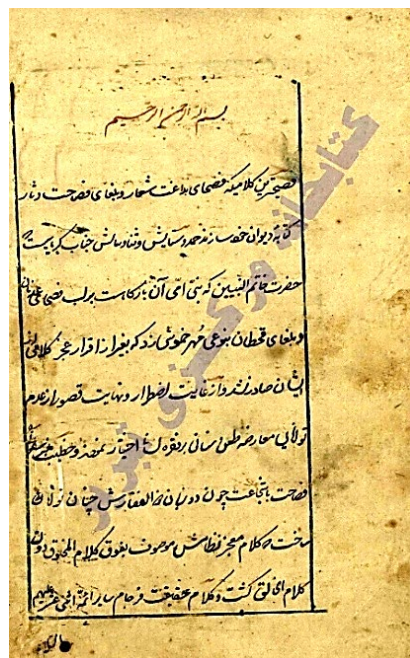
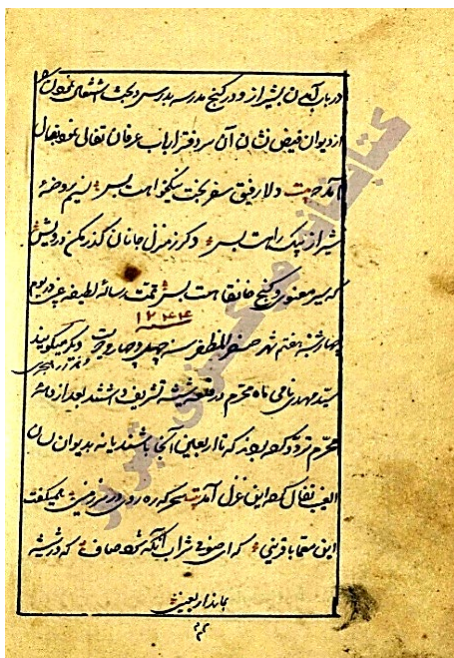
این نسخه برخی از ابیاتی را که در سایر نسخ شرح شده است، ندارد؛ به خصوص اشعاری که منتسب به حافظ است و در نسخ دیگر آمده است. این نسخه از لحاظ «نقطه گذاری» چندان دقیق نیست؛ برای نمونه: محلّ فصاحت به جای محلّ فصاحت، آسیان به جای آشیان، بسیاری به جای بسیارند، خود به جای خود، و جایی و پیران بدون نقطه حرف «یای» و ... به کار رفته است. علاوه بر این، سرهم نویسی -در برخی موارد- خوانش متن را دشوار می کند برای نمونه اینجماعت، میتوانکرد، اینجان، ابجدخوانرا، آنوارداترا، بدینموال و ... نکته ای که مقابله و تصحیح این نسخ را دشوار می کند در ترتیب ابیات است. در این نسخه برخی از ابیاتی که در سایر نسخ در باب دوم و یا سوم شرح شده اند در باب اول قرار داده است و برخی از ابیات نیز برخلاف نسخ دیگر در باب دوم و سوم شرح شده است. در پژوهش حاضر از این نسخه با عنوان نسخه (a) یاد کرده ایم.

۴-۲-۲. نسخه شماره ۱۵۲۲ حاج حسین نخجوانی

نسخه شماره ۱۵۲۲ حاج حسین نخجوانی، نسخه‌ای مستقل است که تنها شامل لطیفه غیبی است. کاتب این نسخه مشخص نیست و در هفتم صفر ۱۲۴۴ قمری به خط نستعلیق نوشته شده است. این نسخه ۸۲ ورق است و از ورق دوم افتادگی دارد و هر ورق آن ۱۱ سطر است. نسخه هیچ آرایشی ندارد و کاتب پس از پایان متن، «سید مهدی» نامی، روایتی دربارهٔ تفال به دیوان حافظ و جواب گرفتن از خواجه نقل کرده است. برگ نخست و آخر این نسخه در تصویر (۲) نشان داده شده است.

تصویر ۱.

برگ نخست و برگ آخر مربوط به لطیفه غیبی

کاتب این نسخه، بنا به تناسب مطالب از دوستی و مصاحبت خود با صائب تبریزی سخن می‌گوید؛ «و دیگر می‌توان گفت که آن گاه مضمون لطیفی در پیشگاه خاطر صاحب طبعان

جلوه ظهور یابد آن را لباس نظم می‌پوشانند هر چند خلاف اعتقاد ایشان باشد چنانچه میرزا صایبا فرموده‌اند بیت:

میر شکایت روزی ببارگاه کریم   که مسجد از همه جا بیشتر گدا دارد

با آنکه بنده مکرر با او صحبت داشتم، اعتقادش خلاف مضمون این بیت است». این مطالب در پیرامون مباحث اندیشه کلام اشعری است که کاتب -با توجه به داستانی که از صائب تعریف می‌کند- بر این باور است که ممکن است شاعری مطلبی را بیان کند که خود اعتقادی بدان ندارد؛ به این ترتیب اگر در اشعار حافظ اندیشه اشعری وجود داشته باشد، نباید آن را اعتقاد مسلم حافظ دانست! در هر صورت این نسخه در صحت و دقت عبارات و کلمات به پای نسخه (a) نمی‌رسد. با وجود این در چند مورد معدود تنها صورت صحیح را همین نسخه دارد؛ به خصوص در عبارات عربی. ویژگی‌های رسم الخطی این نسخه شبیه به نسخه (a) است. در پژوهش حاضر از این نسخه با عنوان نسخه (b) یاد کرده‌ایم.

۳-۴. نمونه‌هایی از تصحیح متن

اشکالات، اغلاط و ابهامات این کتاب در چاپ افسست آن که توسط کتابخانه شیراز صورت گرفته است، چندان عدیده و متنوع است که می‌توان در چندین بخش به بررسی آن‌ها پرداخت. مهم‌ترین مواردی که بسامد فراوانی در این زمینه دارند به شرح ذیل است که با توجه به دو نسخه مقدمی که از آن‌ها سخن گفتیم، صورت صحیح آن‌ها را با بیان دلایل متنی و فرامتنی مورد بررسی قرار گرفته است:

۳-۴-۱. عبارات عربی

اغلاط فاحش نحوی، لغوی و معنایی در عبارات عربی در این کتاب بسیار زیاد است و گذشته از مفهوم کلی کلام، خواننده را ملول می‌سازد.

نمونه: «از حضرت امام بحق ناطق جعفر بن محمد الصادق علیها السلام منقول است».

توضیح: «علیه السلام» صحیح است.

نمونه: «لا یُمكن التوصلُ الی معرفة الرَّبِّ» (همان: ۲۷).

توضیح: مطابق نسخ (a) و (b) «التوصل» صحیح است. متن کامل روایات چنین است: «كما لا یُمكن التوصلُ الی معرفة النفس لا یُمكن التوصلُ الی معرفة الرَّبِّ» (ن. ک: مازندرانی، ۱۳۸۳، جلد ۴: ۱۵۴)

نمونه: «السعادةُ كالسعادةُ للطلاب لن یتفرغ بکلیه روحه و قلبه لخدمه و اصل منهم فنا فی الله و بقاء به ...»

توضیح: «ان یتفرغ» صحیح است. قصد نویسنده آن است که بگوید که سعادت سالک در این است که روح و قلب خود را وقف خدمت خداوند بکند. عبارت متن برخلاف این سخن است.

نمونه: «الذی لا یسمع بمثله فی الادوار و لم یره من یرانیه علن [عین] فی الاعصار» (دارابی، ۱۳۵۷: ۹۷).

توضیح: عبارت صحیح چنین است: «و لم یره من یدانیه فی الاعصار»، بدین معنی: «(او) کسی (است) که در ادوار (گوناگون) نامی همتایش شنیده نشده و کسی است که در عصور مختلف هیچ کس نتوانسته به جایگاه و رتبه اش نزدیک شود». عبارت متن غلط و نامفهوم است.

نمونه: «من لا یعرف الا به صحبت» (همان: ۹۶).

توضیح: «بصحبته» صحیح است.

نمونه: «که قال» (همان: ۱۱۴).

توضیح: «كما قال» صحیح است.

نمونه: «یُریدونَ أن یطْفئوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ» (همان: ۱۰۷).

توضیح: «لِیُطْفَئُوا» صحیح است. این آیه متعلق به سوره مبارکه صف آیه ۸ است که به صورت «لیطفئوا» آمده است. در سوره توبه این آیه به شکل ذیل آمده است: «یُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّأَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ». این مایه از دقت در نسخ (a) و (b) وجود دارد.

۴-۳-۲. ابهام و اشکال معنایی

در این بخش باید به عباراتی اشاره کنیم که یا ابهام دارند و یا به دلیل افتادگی کلمات و آشفته‌گی ذهنی نویسنده، صحیح نیستند.

نمونه: «عارفان در دمی دو عید کنند، یعنی در برآمدن نفس و فرورفتن که متضمن ذکر هوست در این صورت عنکبوتان مگس قدید کنند» (همان: ۸۳).

توضیح: عبارت صحیح به این شکل است «در برآمدن نفس و فرورفتن که متضمن دو مرتبه هوست» که در نسخ (a) و (b) وجود دارد. گذشته از تفسیر بسیار عجیب و غریبی که دارابی در این بخش دارد در این عبارت می‌گوید: «دم و بازدم» برای درویش دو ذکر (شکر) را ایجاب می‌کند، چنانکه نظیر همین عبارت در گلستان سعدی نیز هست: «هر نفسی که فرو می‌رود ممد حیات است و هر نفسی که برمی‌آید مفرح ذات؛ پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر نعمتی شکری واجب» (سعدی، ۱۳۸۵: ۳).

نمونه: «می‌فرماید که آن سیاهی که در روی قمر می‌نماید که آن را کلف گویند و حکما در این مسئله که آیا چه باشد، حیرانند؛ بعضی می‌گویند که ثقب‌هاست بر روی ماه و ضوء ماه بر آن ثقب‌ها نمی‌تابد» (همان: ۲۴).

توضیح: در نسخه مجلس (c) به جای قمر، «شمس» آمده است که صحیح است. دارابی می‌گوید که برخی می‌گویند چون نور خورشید در آن بخش از ماه نمی‌تابد بنابراین سیاه رنگ است.

نمونه: «ساغر و پیمانہ را نیز مدرکی گویند که ادراک معانی عالم الهی کند که مشاهده غیبی گویند» (همان: ۱۹).

توضیح: عبارت صحیح با توجه به نسخ (a) و (b) باید بدین شکل باشد: «ساغر و پیمانہ نیز مدرکی را گویند کہ مشاهده معنی غیبی و ادراک معانی عالم لہی و روحانی کند».

نمونه: «آری وجود و عدم کہ دو عارضاند از برای ماہیت ممکنہ علت می‌خواہند و این گنجایش نزاع ندارد» (ہمان: ۱۲۸).

توضیح: کلمه «رسالہ» افتادہ و سبب ابہام معنی شدہ است؛ «این رسالہ گنجایش نزاع ندارد». دارابی در این بخش می‌گوید کہ بحث کلامی در زمینہ جبر و اختیار بحث مفصل تری است و نمی‌تواند بہ صورت کامل در این رسالہ بہ ہمہ مباحث پیرامون آن بپردازد.

نمونه: «دفتر کنایہ از علوم رسمی و دکان خودفروشی و مراتب ملّائی و علم ظاہری است کہ حجاب روحانی است و اشدّ حجاب جسمانی است و ظلّمانی است مثل فسق الراقمہ» (ہمان: ۹۳).

توضیح: عبارت صحیح در نسخ (a) و (b) بہ این شکل است: «دفتر کنایہ از علوم رسمی و دکان خودفروشی و مراتب ملّائی و علم ظاہری است کہ حجاب روحانی است کہ اشدّ از حجاب ظلّمانی است مثل فسق».

نمونه: «چنان می‌بینم کہ گویا اہل جنّت در متنعم در جنت‌اند و اہل نار معذب در نارند» (ہمان: ۹۸).

توضیح: عبارت صحیح در نسخ (a) و (b) چنین است: «چنان می‌بینم کہ گویا اہل جنّت متنعم در جنّت‌اند و اہل نار معذب در نار».

نمونه: «نومیدی از جناب احدیت کفر است بلکہ مراد اینکہ اہل اللہ ہم نہ از بہشت و نہ از اہل دوزخ» (ہمان: ۱۱۴).

توضیح: عبارت نسخ (a) و (b) بہ این صورت است: «اہل اللہ نہ از اہل بہشتند و نہ از اہل دوزخ».

نمونه: «و نکته. شیخ شوخ طبع فطن هر گاه دانست که چنین الفاظی بر معانی خسیسه متعارف نیست اگر صاحب انصاف باشد زبان طعن نمی‌توان گشود» (همان: ۱۱۲).

توضیح: نقطه زاید میان نکته و سنج و افتادگی کلمه «سنج» این عبارت را بی‌معنا کرده است. عبارت صحیح در نسخ (a) و (b) چنین است: «و نکته سنج شیخ شوخ طبع فطن هر گاه دانست که چنین الفاظی بر معانی خسیسه متعارف و محمول نیست اگر صاحب انصاف باشد زبان طعن نمی‌توان گشود».

نمونه: «صاحب انصاف گنجایش ندارد بر چنین کلام پاک یکدستی گذارد» (همان: ۱۴).

توضیح: عبارت صحیح باید به این صورت باشد که در نسخه (a) آمده است: «صاحب انصاف نیز گنجایش ندارد که دست بر چنان کلام پاک و صادق گذارد». کلمه «دست» در متن افتاده است.

۴-۳-۳. اغلاط لغوی

این اغلاط خود شامل چند قسمت است؛ بخشی از این اغلاط برحسب اشتباه کاتب روی داده است، برخی دیگر به لحاظ معنایی نمی‌تواند درست باشد و برخی دیگر از لغات خوانش غلط کاتب است. برای نمونه:

نمونه: «بر متبعان صاحب انصاف و مستعدان خالی از اعتصاف پوشیده نیست» (دارابی، ۱۳۵۷: ۲).

توضیح: «اعتساف» صحیح است. «اعتصاف» در لغت به معنی «کسب کردن و طلب کردن» است و «اعتساف» به معنی «بیراه رفتن و بیداد کردن» (انوری، ۱۳۸۱، جلد ۱: ۴۶۱) است. مستعدان خالی از اعتساف یعنی «تلاشگرانی که عادل هستند».

نمونه: «بعضی را صفات غضبیه و بعضی را صفات دیگر غالب است» (همان: ۴۹).

توضیح: «غضبیه» باید غضبیه باشد که در نسخه (a) و (b) صورت صحیح آن آمده است.

نمونه: «سنت سینه الهی بدان جاری شده که در برابر هر محقق باطلی، و در مقابل موسی فرعون، و ... باشد» (همان: ۱۰۶).

توضیح: محقق در برابر مبطل است و حق در مقابل باطل. بنابراین مطابق نسخه (a) و (b)، «مبطل» صحیح است.

نمونه: «در این باب ید و بیضا نموده باشند» (همان: ۹۳) و «به تعلیم اصحاب در این باب ید و بیضا می نمود» (همان: ۴).

توضیح: «ید و بیضاء» دوبار در متن آمده و نشان می دهد که خود کاتب متوجه این اشتباه نبوده است. «ید بیضاء» در هر دو نسخه (a) و (b) آمده است.

نمونه:

«برو ای زاهد و دعوت نکنم سوی بهشت که خدا در ازل از بهر بهشتم بسرشت»

توضیح: «نسرشت» صحیح است چنانکه دارایی در شرح نیز صورت «نسرشت» را در نظر گرفته است. خانلری نیز در تصحیح این غزل منتسب به حافظ «نسرشت» را آورده است (ن. ک: حافظ، ۱۳۶۳، ج ۲: ۱۰۰۴).

نمونه: «کافر کسی را گویند که یکریک وحدت شده باشد» (همان: ۱۸).

توضیح: «یکریک» باید «یکرنگ» باشد و در هر دو نسخه (a) و (b) آمده است.

نمونه: «هر کس فیض دارد از اطاعت حضرات است» (همان: ۹۹).

توضیح: «فیضی» صحیح است.

نمونه: «گیسو و زلف عبارت از شئونات و تعینات و اعتبارات ذانت» (همان: ۸۶).

توضیح: «ذانت» صحیح است.

نمونه: «گوئیا منکر روزی‌اند که نقد و اعمال در آن می‌شود» (همان: ۱۱۱).

توضیح: در نسخه (a) و (b) «نقد و قلب اعمال» و «نقد اعمال» است و عبارت صحیح نیز همین است.

نمونه: «چنانچه در موضوع دیگر گفته:» (همان: ۱۰۲).

توضیح: کلمه صحیح «موضع» است؛ یعنی در جایی دیگر نیز چنین گفته است برای تأکید مطلب.

نمونه: «زمان جواجه وقت استوا بود» (همان: ۴۹).

توضیح: «خواجه» صحیح است.

نمونه: «ساقی حدیث سرو گل و لاله می‌رود» (همان: ۶۲).

توضیح: «سرو و گل» صحیح است.

نمونه: «وز ترحم جود را کمتر کند» (همان: ۶۲).

توضیح: «جور» صحیح است.

نمونه: «ساخته شاه عالم‌پناه را همواره ترقیب بر قتل آدمی نموده‌اند که صلاح در کشتن است» (همان: ۱۳۰).

توضیح: «ترغیب» صحیح است.

نمونه: «خلق را از دهن خویش بینداز به شک» (همان: ۱۳۳).

توضیح: «مینداز» صحیح است.

نمونه: «و از اینجا توفیر میان این دو حدیث که، من عرف الله کلّ لسانه و حدیث من عرف الله طال لسانه جلوه ظهور می‌بخشد» (همان: ۶۸).

توضیح: نویسنده در این عبارت می‌خواهد «سازگاری» این دو کلام و عدم تناقض آن را شرح دهد؛ بنابراین، کلمه صحیح «توفیق» است که در نسخ (a) و (b) آمده است. در جایی دیگر دارابی «توفیق» به کار برده است: «و این یکی از وجوه توفیق میان این دو حدیث است» (همان: ۱۰۴).

نمونه: «گه آگه است» (همان: ۱۲۴).

توضیح: «که» صحیح است.

نمونه: «پس هرگاه از غایت قرب گویا به او متخدم» (همان: ۶۸).

توضیح: «گوید» صحیح است.

نمونه: «مثل شمس در مشمس و بناء در بناء».

توضیح: «بنا» صحیح است.

نمونه: «هر قطعه به لونی شکلی در نظر مجسم می‌شود» (همان: ۷۵).

توضیح: مطابق نسخ (a) و (b)، «به شکلی و لونی» صحیح است.

نمونه: «خرقه عبارت از زهد و ستر است که ظاهرپرستان مغایب درویشی را به آن می‌پوشند» (همان: ۹۲).

توضیح: «مغایب» صحیح است.

نمونه: «دیوان همیشه بهارش شکفته که دماغ هوشمندان معراج فضیلت و خردمندان عرش‌المعرفه از استشمام آن عاجز است» (همان: ۶).

توضیح: بنابر قرینه «معراج فضیلت»، باید «عرش معرفت» باشد.

نمونه: «زعم سنی اینکه است که سرچشمه فیض ابی بکر است» (همان: ۱۱۹).

توضیح: «این است که» صحیح است.

علاوه بر این موارد، کاتب در چندین کلمه، همانند نسخ خطی، نقطه گذاری دقیقی ندارد.

۴-۳-۴. غلط خوانی کاتب

غلط خوانی یکی از رایج ترین موارد نسخه های خطی است که در این کتاب نیز وجود دارد. ابهام و بی معنایی (غلط معنایی) آشکارترین ثمرهٔ این غلط خوانی است.

نمونه: «باز مروی است که از وطن سلمان پرسید گفت انا رجل من دهاقین شیراز و این نص صریح است که شیراز مفتوح العنوه است و توصیف این می نماید که بعد از فتح اسلام بنا شد» (دارابی، ۱۳۵۷: ۴).

توضیح: «تضعیف» صحیح است. دارابی در این عبارت به مقدم بودن بنای شیراز نسبت به فتح ایران اشاره می کند. او با استناد به روایت سلمان به «ضعیف بودن» روایتی که بنای شیراز را بعد از فتح اسلام می داند، اشاره می کند.

نمونه: «بله و چه سان می گویند که حق تعالی انسان را موجود کرد و انسان را معدوم کرد» (همان: ۱۲۸).

توضیح: «بله و صبیان» صحیح است. در نسخهٔ (a) این کلمات اعراب گذاری شده اند. این عبارت در چاپ افست آن ابهام معنایی دارد در صورتی که در نسخهٔ مذکور مفهوم جمله روشن است.

نمونه: «هر گاه تصفیة قلب سه مرتبه شده باشد در هر مرتبه چیزی شکسته می شود» (همان: ۶۳).

توضیح: «شکسته» باید مطابق نسخه (a) و (b)، «شسته» باشد، چرا که خود نویسنده در ادامه به شست و شوی سه باره قلب اشاره می‌کند.

نمونه: «در آن حال سنگ مزار آن زنده‌دل اهل عشق را از بوسه‌های پیایی تنگ شکر خواست» (همان: ۱۳۳).

توضیح: فعل جمله «ساخت» است. بدین معنی که آن شخصی (فتحعلی بیگ)، مزار حافظ را با بوسه‌های پیایی تنگ شکر (شیرین) ساخت.

نمونه: «هر کس از فرقه محقه امامیه رضوان الله علیهم که به امامت حضرت رضا علیه‌السلام قائل است البته با ماست جميع ائمة معصومین قائل است» (همان: ۱۱۸).

توضیح: متن کتاب به دلیل غلط خوانی معنای محصلی ندارد. «با ماست» در نسخ (a) و (b) «بامامت» است که جمله را معنادار می‌کند. «باماست» به لحاظ نگارشی با «بامامت» بسیار نزدیک است و «تصحیف» ایجاد می‌کند.

نمونه: «چون نقاد بصیر به غیر از نقدی که در دارالعیار اخلاص به سکه حقیقت مسکوک شده باشد نگیرد. زیرا که او حقیقت ظلمت است و اینها کوچه‌گردان شهرستان مجازند یا مجازان متاع معیب ظاهرآرایند و صاحب‌دینار مغشوش و رونق‌افزایان دکان تلبیس» (همان: ۱۱۱).

توضیح: این چند جمله بدلیل چندین اشتباه بسیار نامفهوم است. این عبارت در نسخ (a) و (b) بدین شکل آمده است: «نقاد بصیر بغیر از نقدی که در دارالعیار اخلاص به سکه حقیقت مسکوک شده باشد نگیرد چه [زیرا] او حقیقت طلب است و اینها کوچه‌گردان مجازند و تجاران متاع معیب و صاحب‌دینار مغشوش چه [زیرا] ظاهرآرایان تلبیس‌اند». دارایی در این عبارت دو گروه را با یکدیگر مقایسه می‌کند و نقدانی را که در دارالعیار اخلاص که «حقیقت طلب» هستند، در مقابل تجاران متاع معیب و صاحب‌دینار مغشوش قرار می‌دهد چرا که ظاهرآرایان تلبیس‌اند».

نمونه:

«بس خیالش مباد منظر چشم زانکه این گوشه خاص خلوت اوست»
توضیح: «بی خیالش» مباد صحیح است.

نمونه: «روی به اصطلاح عرفا ذات بحت من حیث هی الهیه است که جمیع موجودات در اشعه جمال او مضمحل اند» (همان: ۸۶).

توضیح: نسخ (a) و (b) چنین دارد: «رو به اصطلاح اهل عرفان ذات حقیقت من حیث الهی است که جمیع موجودات در اشعه جمال او مضمحل اند».

نمونه: «در کتاب کافی بابی در مذمت صوفیان وارد است مَعْنَوْن به باب دخول الصوفیه عن ابی عبدالله (ع)» (همان: ۱۰۷).

توضیح: «علی ابی عبدالله» صحیح است.

۴-۳-۵. نقل از حافظه و ذهن

به نظر می‌رسد برخی از اغلاط فاحشی که در متن وجود دارد ناشی از تکیه بیش از حد کاتب در نقل اشعار و عبارات به حافظه است. این اشتباهات به گونه‌ای است که در مواردی دارای در شرح بیت صورت درست آن کلمه یا ترکیب را به کار می‌برد.

نمونه:

«عکس روی تو چو در آینه جام افتاد عارف از پرتو می در طمع خام افتاد»
(دارابی، ۱۳۵۷: ۵۴)

توضیح: دارابی در توضیح به جای «پرتو»، «خنده» را به کار برده است که صورت صحیح آن در نسخ (a) و (b) وجود دارد: «و خنده می عبارت از انبساط و شکفتگی حال عارف است» (همان).

نمونه: «و مراد مولوی رومی رحمه الله علیه ظاهراً از این بیت همین است آنجا که می‌فرماید: «بیت» عارفان در دمی دو عید کنند» (همان: ۸۳).

توضیح: این بیت در اصل از سنایی است که در نسخه (a) و (b) به نام او اشاره شده است (ن. ک: سنایی، ۱۳۷۴: ۳۶۹). این موضوع دقت کاتب و امانتداری او را نشان می‌دهد.

نمونه:

«گدای کوی تو از هشت خانه مستغنی است اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است»
(همان: ۱۱۵)

توضیح: «هشت خلد» صحیح است.

نمونه:

«مرد دانا نشود در چمنش نغمه سرا هر بهاری که به دنبال خزانی دارد»
(همان: ۸۹)

توضیح: در همه نسخه بدین شکل آمده است و «مرغ دانا» صحیح است. دارابی با «مرد» شرح کرده است.

۴-۳-۶. نسخه خطی مجلس به شماره ۴۸۲

نسخه خطی مجلس به شماره ۴۸۲ که به خط نسخ خوش در تاریخ ۱۲۵۸ قمری کتابت شده است. این نسخه به لحاظ ترتیب ابیات و برخی عباراتی بسیار دقیقی که دارد، قابل توجه است و به نسخه (a) بسیار نزدیک است. برای مثال برخی از ابیاتی که در نسخه (a) وجود ندارد در این نسخه در حاشیه نوشته شده است. علاوه بر این، کاتب این نسخه احتمالاً به دلیل آشنایی با زبان و قواعد عربی در عباراتی که به زبان عربی است، دقت کافی دارد. در هر صورت این نسخه در برخی از کلماتی که مخدوش شده و یا به صورت دقیق قابل خواندن نیست، بسیار مفید است. معرفی این نسخه تنها به دلیل اثبات اصالت نسخ (a) و (b) بود که مقدم بر سایر نسخ هستند. این نسخه یک ویژگی خوب دارد و آن این است که کاتب به چند نسخه این کتاب دسترسی داشته و در مواردی که یک کلمه و یا یک عبارت به چند صورت گزارش

شده است در حاشیه کتاب و یا در ذیل و بالای کلمات داخل متن قرار داده است. به عبارت دیگر، ادب «مقابلہ کردن و به عرض رسانیدن نسخه‌های خطی» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۵۰) بدل با نسخه اساس در این نسخه دیده می‌شود. در پژوهش حاضر از این نسخه با عنوان نسخه (C) یاد کرده‌ایم.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

اصالت متن مرجع هر نوع نقد ادبی است و تا زمانی که تصحیح انتقادی معتبری از یک متن در دست نباشد، ثمره و نتیجه علمی و راسخ به دست نخواهد آمد. شروحي که در قرون گذشته بر برخی از آثار نوشته شده است، اهمیت ویژه‌ای دارند، چراکه در این شروح می‌توان ذهنیت تاریخی یک قوم را نسبت به یک یا چند اثر ادبی خاص مطالعه کرد.

لطیفه غیبی جزء نخستین شروح عرفانی حافظ و با در نظر گرفتن ایدئولوژی عصر صفوی است که توسط ملامحمد دارابی صورت گرفته است. این کتاب با وجود اینکه در سال ۱۳۸۵ تصحیح شده است، اما مبنای تصحیح بر چاپ افست آن (۳۵۷ شمسی) است که اشکالات بسیار عدیده‌ای در کلمات و عبارات دارد. صرفنظر از ضعف‌های متعدد نویسنده در شرح ابیات و نگاه ایدئولوژیکی آن، تصحیفات و ابهامات و اغلاط نگارشی و ویرایشی آن سبب ملالت و سردرگمی مخاطب در اغلب عبارات می‌شود. دو نسخه قدیمی و نسبتاً خوب این کتاب در کتابخانه ملی تبریز وجود دارد که بسیاری از عبارات کتاب را می‌توان بر مبنای این دو نسخه به صورت تصحیح انتقادی مقابله کرد. نتایج مقابله نیز نشان می‌دهد که اشکالات عمده‌ای در عبارات عربی، لغات و عبارات این کتاب وجود دارد که ناشی از غلط‌خوانی کاتب، اعتماد به حافظه در نقل شعر و عدم آشنایی دقیق کاتب با زبان عربی است. در این بررسی بالغ بر پنجاه مورد از این اغلاط به صورت انتقادی مقابله شده و صورت صحیح آن نشان داده شده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ گونه تعارض منافی ندارند.

منابع

قرآن کریم.

- امامی، نصرالله. (۱۳۷۷). *مبانی و روش‌های نقد ادبی*. تهران: انتشارات جامی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: انتشارات سخن.
- جهانبخش، جویا. (۱۳۹۰). *راهنمای تصحیح متون*. تهران: انتشارات میراث مکتوب.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۳). *دیوان حافظ، تصحیح و تعلیقات پرویز ناتل خانلری*. تهران: انتشارات خوارزمی.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۸۸). *شرح شوق*. پنج جلدی. تهران: انتشارات قطره.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۹۷). *دانشنامه حافظ حافظ‌پژوهی*. تهران: انتشارات نخستان.
- دارابی، محمد بن محمد. (۱۳۹۱). *لطایف الخیال*. تصحیح یوسف بیگ‌باباپور. با مقدمه سیدصادق اشکوری. تهران: نشر مجمع ذخایر اسلامی.
- _____ (۱۳۸۵). *لطیفه غیبی همراه با دارابی: لطیفه‌های عرفانی برخی از اشعار حافظ شیرازی*. تصحیح نصرت‌الله فروهر. تهران: انتشارات طراوت.
- _____ (۱۳۵۷). *لطیفه غیبی «حاوی توضیح اشعار مشکله حضرت خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی به ضمیمه بیان اصطلاحات اهل عرفان»*. با مقدمه علی‌اکبر نوری‌زاده و نورانی وصال. بی‌جا.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۶۸). *حافظ‌پژوهان و حافظ‌پژوهی*. تهران: انتشارات گسترده.
- رضی، احمد و رفاهی‌بخش، زینب. (۱۳۸۹). *آسیب‌شناسی شرح‌نویسی بر متون ادب فارسی*. جستارهای نوین ادبی، ۴۳(۴)، ۱۴۳-۱۶۸. doi: [10.22067/jls.v43i4.10192](https://doi.org/10.22067/jls.v43i4.10192)
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۵). *کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی*. تهران: انتشارات هرمس.
- سنایی، محدود بن آدم. (۱۳۷۴). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- صدوقی سها، منوچهر. (۱۳۵۹). *تاریخ حکما و عرفا*. تهران: انتشارات انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد پنجم. بخش سوم. تهران: انتشارات فردوسی.
- مازندرانی «ابن شهر آشوب»، محمد بن علی. (۱۳۷۹ ق). *مناقب آل‌أبی طالب علیهم السلام*. قم: انتشارات علامه.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). *نقد و تصحیح متون*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی قدس رضوی.

- نقوی، سیدعلیرضا. (۱۳۴۷). *تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان*. تهران: انتشارات مطبوعات علمی.
- نیکنام، مهرداد. (۱۳۸۱). *کتاب شناسی حافظ*. شیراز: مرکز حافظ شناسی.
- نسخه خطی «لطیفه غیبی»، دانشگاه تهران، شماره ۳۱۴۱، تاریخ تحریر: ۱۳۰۷ قمری.
- نسخه خطی «لطیفه غیبی»، کتابخانه مجلس، شماره ۲۹۱، تاریخ تحریر: ۱۲۵۸ قمری.
- نسخه خطی شماره ۱۵۲۲، نسخ اهدایی حاج حسین نخجوانی، کتابخانه ملی تبریز، تحریر: ۱۲۴۴ قمری.
- نسخه خطی شماره ۱۶۹۰، نسخ اهدایی حاج حسین نخجوانی، کتابخانه ملی تبریز، تحریر: ۱۲۳۴ قمری.

Translated References to English

- Holy Quran*. [In Persian]
- Anwari, H. (2001). *Sokhan Dictionary*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Darabi, M. (2012). *Latif al-Khayal*. edited by Yousef Bigbabapour. with introduction by Seyyed Sadegh Eshkori. Tehran: Publication of the Islamic Reserves Association. [In Persian]
- _____. (2005). *Latifeye ghevbi with Darabi: Mystical jokes of some of Hafez Shirazi's poems*. edited by Nusratullah Forouhar. Tehran: Taravat Publications. [In Persian]
- _____. (1979). *Latifa Ghaybi "Contains the explanation of the difficult poems of Hazrat Khajeh Shamsuddin Mohammad Hafez Shirazi with the addition of expressing the terms of mystics"*. with the introduction of Ali Akbar Nourizadeh and Noorani Vesal. Bija: 1357. [In Persian]
- Emami, N. (1998). *Principles and methods of literary criticism*. Tehran: Jami Publications. [In Persian]
- Hafiz, S. M. (1983). *Divan Hafez*. Corrections and comments by Parviz Natel Khanlari. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Hamidian, S. (2010). *Description of enthusiasm*. five volumes. Tehran: Ghatreh Publications. [In Persian]
- Jahanbakhsh, J. (2011). *Textbook*. Tehran: Mirase Maktoob Publications. [In Persian]
- Khorranshahi, B. (2018). *Encyclopedia of Hafez and Hafez Research*. Tehran: Nakhistan Publications. [In Persian]
- Radfer, A. Q. (1986). *Memory of Researchers and Memory of Research*. Tehran: Ghoostardeh Publications. [In Persian]
- Manuscript of "latifeye geybi"*. Library of the Majlis. No. 291. Date of writing: 1258 AH. [In Persian]
- Manuscript No. 1522*. donated copy by Haj Hossein Nakhjavani. National Library of Tabriz. edited by 1244 AH. [In Persian]
- Manuscript No. 1690*. donated by Haj Hossein Nakhjavani. National Library of Tabriz. edited by 1234 AH. [In Persian]
- Maye Heravi, N. (1991). *Text Criticism and Correction*. Mashhad: Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Persian]

- Mazandarani, A. (1960 AH). *Manaqib Al-Abi Talib*. peace be upon them. Qom: Allama Publications. [In Persian]
- Naghavi, S. A. (1970). *Persian memoirs in India and Pakistan*. Tehran: elmi Publications. [In Persian]
- Niknam, M. (1981). *Bibliography of Hafez*. Shiraz: Hafez Studies Center.
- Razi, A. and Refahibakhsh. z. (2010). *Pathology of Essay Writing on Persian Literature Texts*. *New Literary Essays*. (171). 143-168. doi: [10.22067/jls.v43i4.10192](https://doi.org/10.22067/jls.v43i4.10192) [In Persian]
- Saadi, M. (2006). *Kolliyate saadi*. edited by Mohammad Ali Foroughi. Tehran: Hermes Publications. [In Persian]
- Sadoughi Saha, M. (1981). *History of Wise Men and Mystics*. Tehran: Islamic Association of Iranian Wisdom and Philosophy. [In Persian]
- Safa, Z. (1982). *History of Literature in Iran*. Volume 5. Part 3. Tehran: Ferdowsi Publications. [In Persian]
- Sanai, M. (1970). *Hadihghat ol haghhighah*. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]